

LIBRIS

We know
books

INGEBORG G. GABRIEL

.....
**ECOLOGIE
ECONOMIE
TEOLOGIE**
.....

Studii de etică
socială creștină

Traducere din limba germană de
PR. CEZAR MARKSTEINER-UNGUREANU, PHD

Cu o prefață a

ÎNALTPREASFINȚITULUI PĂRINTE SERAFIM JOANTĂ,
Arhiepiscop al Arhiepiscopiei Germaniei, Austriei și Luxemburgului și
Mitropolit Ortodox Român al Germaniei, Europei Centrale și de Nord

*Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului Părinte IRINEU,
Arhiepiscop al Alba Iuliei*

Edura
REÎNTREGIREA
Alba Iulia, 2022

Imagine copertă:*Arca Noetică, Alba Iulia, Frescă de Ioan Popa***Colecția: Teologie și Etică**Coordonator: Cezar Marksteiner-Ungureanu
(Universitatea Viena)**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României****GABRIEL, INGEBORG**

Ecologie, economie, teologie : studii de etică socială creștină
/ Ingeborg G. Gabriel ; trad. din lb. germană de pr. Cezar Marksteiner-Ungureanu ; cu o pref. a Înaltpreasfințitului Părinte Serafim Joantă, Arhiepiscop al Arhiepiscopiei Germaniei, Austriei și Luxemburgului și Mitropolit Ortodox Român al Germaniei, Europei Centrale și de Nord ; carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Părinte Irineu, Arhiepiscop al Alba Iuliei. - Alba Iulia : Reîntregirea, 2022

Conține bibliografie
ISBN 978-606-509-521-2

I. Marksteiner-Ungureanu, Cezar (trad.)

II. Serafim, mitropolit al Germaniei, Europei Centrale și de Nord (pref.)

2

© **EDITURA REÎNTREGIREA**Str. Mihai Viteazul, nr. 16,
510010, Alba Iulia (RO)

Tel: 0258 811 690,

editurareintregirea@gmail.com

www.editurareintregirea.ro

CUPRINS

PREFAȚĂ	9
CUVÂNTUL ÎNAINTE AL AUTOAREI	15
NOTA TRADUCĂTORULUI	21
INTRODUCERE	23
I. ECOLOGIA: O ANALIZĂ DIN PERSPECTIVA DREPTĂȚII CONTEMPORANE	35
I.1. Dreptate ecologică și sărăcie	38
I.2. O nouă abordare pentru o dezvoltare integrată: Noul Raport New Global Partnership.....	43
I.3. Economie și ecologie: Poate fi depășită „cvadratura cercului”?	48
I.4. Asumarea responsabilității individuale: O „pată oarbă” în dezbaterea ecologică?	53
I.5. Vocea teologiei, a eticii și a Bisericilor: Reorientări ecologice.....	58
II. ENCICLICA LAUDATO SI’: O PIATRĂ DE HOTAR ÎN PROPOVĂDUIREA SOCIALĂ MAGISTERIALĂ	67
II.1. Tehnică – Economie – Mediu înconjurător: Interdependență și o nouă definiție a progresului	70

II.2. O ecologie holistă: „pentru a asculta
atât strigătul pământului,
cât și strigătul săracilor” (LS 49).....73

II.3. Dialogul și poziționarea
Bisericii Romano-Catolice
în politica internațională.....77

III. ECONOMIE – TEOLOGIE – ETICĂ SOCIALĂ. CONVERGENȚE ȘI DIVERGENȚE 81

III.1. „Mai lesne e să treacă o cămilă prin urechile
acului”: Fundamentele biblico-teologice
ale unei etici economice creștine 82

III.2. Economia modernă: succese remarcabile
și „erezii” etico-sociale.....89

III.2.1. *Unilateralitatea premiselor
antropologice ale lui homo oeconomicus* 93

III.2.2. *Egalitatea universală și cadrele morale
și relaționale ale concurenței benefice
pentru economie*.....99

III.2.3. *Utopia unei economii libere
din punct de vedere moral*.....101

III.2.4. *Anti-etatismul și idealul maximizării
libertății individuale* 106

III.3. O economie pentru prosperitatea tuturor:
reflecții etico-economice 108

III.3.1. *Individul și responsabilitatea sa:
o „pată oarbă” a eticii economice?* 111

III.3.2. *„În grijă pentru locuința comună”:
etica socială și binele comunitar* 116

IV. ECOLOGIA CA ÎNTREBARE DESPRE „OMUL NOU” REFLECȚII ANTROPOLOGICE ȘI ETICO-SOCIALE..... 125

IV.1. Despre situația actuală.....125

IV.2. Criza ecologică ca interogație
a antropologiei civilizației moderne 131

IV.3. „Omul nou”: responsabilitate ecologică,
smerenie și mulțumire 146

IV.3.1. *Responsabilitatea ecologică ca fundament
al unui umanism creștin-universal* 152

IV.3.2. *Smerenia ca recunoaștere
eliberatoare a realității* 156

IV.3.3. *Mulțumirea ca virtute perenă* 161

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 165

INTRODUCERE

Inițiative ecologice ale Patriarhiei Ecumenice¹

Scopul introducerii de față constă în a oferi o imagine de ansamblu asupra „inițiativelor ecologice ale Patriarhatului Ecumenic” din Constantinopol și a le rezuma sinoptic. Înainte de toate, este absolut necesară prezentarea fundamentelor teologice ale Ortodoxiei ce reclamă conservarea creației și, implicit, a mediului înconjurător al omului.

În fiecare an, praznicul Teofaniei este sărbătorit în Viena, în aer liber, slujba fiind unită cu sfințirea Aghiasmei Mari². Acest amănunt se cere amintit întrucât, la această sărbătoare, nu este vorba în primul rând despre apă (așa cum s-ar crede la o primă vedere), ci despre faptul că prin stropirea cu apă este sfințită întreaga creație a lui Dumnezeu. Prin Botezul Mântuitorului Iisus Hristos în apele Iordanului de către Sfântul Ioan Botezătorul, toate apele au

---

¹ Metropolit Arsenios Kardamakis, Ökologische Initiativen des Ökumenischen Patriarchats, in: Ingeborg Gabriel / Petra Steinmair-Pösel (Hg.), Gerechtigkeit in einer endlichen Welt. Ökologie - Wirtschaft - Ethik, Ostfildern 2013, 147-154.

² Vezi în acest sens știrea de pe pagina Mitropoliei Austriei, URL: <https://www.metropolisvonaustria.at/index.php/de/nachrichtende/173-fest-der-theophanie-2013-gottesdienst-und-grosse-wasserweihe> [18.2.2021].

fost binecuvântate și sfințite. Astfel, natura dumnezeiască a lui Hristos a fost văzută și auzită de către toți oamenii. Ioan Botezătorul și Înaintemergătorul Domnului Îl recunoaște pe Mesia, spunând: „Și eu am văzut și am mărturisit că Acesta este Fiul lui Dumnezeu” (Ioan 1, 34).

Cel mai important lucru petrecut la *Teofanie* a fost descoperirea Sfintei Treimi și manifestarea publică a originii și identității Mântuitorului Iisus Hristos³. Din punct de vedere liturgic, Dumnezeuului Celui Atotputernic I se cere din străfundul inimii sfințirea apei prin lucrarea Sfântului Duh, pogorârea puterii curățitoare a Sfintei Treimi în apa aceasta și luminarea tuturor prin harul Sfântului Duh. Potrivit lui Friedrich Heiler, însemnătatea Aghiasmei Mari a fost atât de mare, încât ocazional a fost pusă în rând cu Sfintele Taine ale Bisericii⁴.

Fiecare om are nevoie pentru a trăi de lumină și de apă. Fără acestea, ființa umană nu este capabilă să supraviețuiască. Fără Dumnezeu, omul este, din punct de vedere psihic, gol și pierdut. Doar o viață în lumina lui Hristos îl poate face pe om, alcătuit după „chipul lui Dumnezeu, să crească și să se dezvolte atât spiritual, cât și corporal. Lumina Sa îndeamnă la iubirea aproapelui și la fapte bune.

Praznicul Teofaniei amintește, totodată, de faptul că toți oamenii trebuie să trăiască în armonie cu creația și cu mediul

³ De la grecescul θεός pentru Dumnezeu și φαίνεσθαι pentru arătare (adică „Arătarea lui Dumnezeu”). A se vedea: Johannes Fountoulis, θεοφάνεια, 361; Friedrich Heiler, Urkirche und Ostkirche, 339, Anm. 75; Karl Holl, Der Ursprung, 123-154.

⁴ Friedrich Heiler, Urkirche und Ostkirche, 241.

înconjurător, astfel încât lumea noastră să fie păstrată pentru generațiile viitoare, în mod activ și sustenabil.

Biserica Ortodoxă se roagă în cadrul Sfintei Liturghii pentru binecuvântarea și tămăduirea întregii creații și pentru tot ceea ce are de-a face cu viața oamenilor. Când omul are în sine pace, atunci și creația este împăcată, și viceversa. Astfel, este invocată pacea lui Dumnezeu pentru toți oamenii, pentru unitatea Bisericii, pentru clerici și laici, pentru toate țările și orașele, pentru toți cei ce călătoresc, pentru cei bolnavi, pentru cei ce suferă, pentru cei întemnițați și asupriți și, în special, pentru vreme bună, pentru ploaie, pentru roade și pentru timpuri pașnice. Elementul central al ecteniilor constă în încredințarea naturii, ca parte a cosmosului, lui Dumnezeu, Creatorul, pentru ca omul să-și poată continua în pace drumul spre Împărăția lui Dumnezeu. În contextul acestor cereri, Biserica Ortodoxă îl tratează pe om atât din perspectiva dimensiunii sale orizontale, cât și a celei verticale⁵.

Iubirea nemărginită a lui Dumnezeu se manifestă clar în taina „micșorării” lui Dumnezeu (Filimon 2, 7-8), prin Întruparea Mântuitorului, „îndreptată în general spre oameni și spre întreaga creație”⁶.

În cartea *Facerii*, referitor la facerea lumii se menționează: „Și a făcut Dumnezeu pe om după chipul

⁵ Dintr-o contribuție nepublicată a prof. dr. Grigorios Larentzakis, cu titlul „Sărbătoarea Epifaniei în Ortodoxie. Întâlnirea Dumnezeuului treimic cu întreaga creație. Observații ortodoxe pentru o responsabilitate față de mediul înconjurător”, scris în onoarea profesorului dr. Hermann Goltz.

⁶ Anastasios Kallis, *Ce este Ortodoxia?*, Renașterea 2019, 82.

Său; după chipul lui Dumnezeu l-a făcut; a făcut bărbat și femeie. Și Dumnezeu i-a binecuvântat, zicând: «Creșteți și vă înmulțiți și umpleți pământul și-l supuneți; și stăpâniți peste peștii mării, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietățile ce se mișcă pe pământ și peste tot pământul!» (Facerea 1 27-28).

Acest verset biblic este deseori înțeles eronat ori interpretat greșit. Sub nicio formă nu înseamnă că omul își poate supune lumea în mod nelimitat și o poate exploata după bunul plac, ci că Dumnezeu o pune în mâinile omului, acesta având să poarte responsabilitate pentru cum se comportă cu bunurile ei.

Cum ar trebui să i se permită omenirii să trateze creația în mod iresponsabil, când aceasta a fost judecată de Creatorul ei – adică de Dumnezeu Însuși – astfel: „Și a privit Dumnezeu toate câte a făcut și iată erau bune foarte” (Facerea 1, 31). Aceste cuvinte se referă la desăvârșirea creației. Pentru om, creația are trei dimensiuni fundamentale:

- În primul rând, cu creația a început totul;
- În al doilea rând, creația este bună;
- În al treilea rând, omul joacă un rol central în creație și poartă, concomitent, o responsabilitate imensă.

Din acest motiv, patriarhul ecumenic Dimitrie I al Constantinopolului a adresat în anul 1989 o invitație întregii creștinătăți pentru sărbătorirea zilei de 1 septembrie a fiecărui an ca „Zi a creației”. Un an mai târziu, în 1990, renumitul imnograf al Sfântului Munte Athos, monahul Gherasim Mikragiannanitul, a fost însărcinat de patriar-

hul ecumenic să redacteze o colecție de rugăciuni dedicate protecției mediului înconjurător⁷. Ideea unui „timp al creației” pornește, de fapt, de la o inițiativă ortodoxă. Pre-luând acest gând, patriarhul ecumenic actual, Bartolomeu I, se angajează activ în efortul de conservare a creației, astfel încât, deja din 1997, a fost numit „patriarhalul verde”, întâi de vice-președintele de atunci al Statelor Unite ale Americii, Al Gore, și apoi de presă⁸.

După cum patriarhul Bartolomeu remarcă, criza mediului înconjurător amintește de dimensiunile și consecințele păcatului înțeles ca o alienare de Dumnezeu, săvârșit din voia liberă a omului⁹. Căci orice acțiune umană care aduce prejudicii și distruge mediul înconjurător constituie o blasfemie la adresa lui Dumnezeu, Creatorul unui Cosmos pe care prima carte a Sfintei Scripturi o numește „bună foarte” (Facerea 1, 31).

După cum explică teologia paulină și Părinții Bisericii, catastrofele fizice ale mediului înconjurător și răzvrătirea acestuia au de-a face cu situația morală a omului păcătos. Când omul va asculta din nou poruncile evanghelice și când va avea o viață spirituală, creația îi va urma lui și își va regăsi echilibrul fizic care sălășluiește în ea¹⁰.

⁷ Această colecție a fost publicată în anul 1996 de Syndesmos, cu titlul: „Orthodoxy and Ecology. Resource book, Office of Vespers for the Preservation of Creation”.

⁸ URL: <https://www.kirchenzeitung.at/site/archiv/article/45981.html> [22.2.2022].

⁹ Patriarhul ecumenic Bartolomeu I, *Encountering the Mystery*; White Jr., *The Historical roots*; Zizioulas, *Die Orthodoxie*, 39-411.

¹⁰ *Vezi Rm 8,19-21*; Teofil al Antiohiei, *Apologia lui Autolytus*, II, 17, 35-43.

Eforturile neîncetate ale noilor puteri în ascensiune de a extinde producția și economia globalizată, și de a exploata din ce în ce mai mult resursele naturale ale pământului pentru a-și satisface propriile nevoi materiale, a-și consolida poziția geopolitică și a-și extinde sfera de activitate, pe de o parte, și eforturile țărilor dezvoltate de a-și menține superioritatea economică, pe de altă parte, duc treptat și cu precizie matematică la colaps ecologic. Responsabili în mod special pentru acest lucru sunt cei din urmă, ca purtători ai unui „raționalism” occidental galopant, care a distrus orice relație a omului contemporan cu spiritualitatea, a dat loc unui individualism de neoprit și a distrus orice percepție sănătoasă a comunității. Mai mult, logica raționalistă și individualistă l-a încurajat și sedus pe om să exploateze și să abuzeze natura, care trebuie considerată un dar prețios de la Dumnezeu, în detrimentul generațiilor viitoare.

Indiferent de structurile culturale și de viziunea occidentală globalizată a lumii, vina pentru criza ecologică de astăzi sălășluiește în natura umană și, mai ales, în capacitatea dăruită omului de Dumnezeu de a decide liber. Abuzând de această favoare, omul a intrat într-o relație inversată cu natura și, în loc să o păstreze în sensul de a o „păzi” (Facerea 2, 15) și să se dovedească a fi un administrator credincios și rezonabil al ei, un „iconom credincios și înțelept” (Luca 12, 42), a devenit abuzatorul și exploatorul ei.

În sensibilizarea umanității pentru conservarea creației lui Dumnezeu se află cheia unei vieți și a unei

coexistențe a oamenilor în viitor, ambele armonioase și sustenabile. Această sarcină a fost preluată de către Biserica Ortodoxă în general și Patriarhia Ecumenică a Constantinopolului, în special, sub actualul patriarh ecumenic Bartolomeu I. Legătura dintre ecologie și teologie a fost adusă la viață prin numeroase inițiative, pe care le voi prezenta în încheiere, foarte pe scurt:

Încă din 1991, patriarhul ecumenic Bartolomeu a convocat o întâlnire dedicată problemelor ecologice pe insula Creta. Tema acestui simpozion a fost „Trăind în creația lui Dumnezeu”. În 1992, în cadrul unei sinaxe organizate în Fanar, la care au fost prezenți reprezentanți ai patriarhatelor ortodoxe și ai bisericilor autocefale, a cerut ca bisericile respective să fie informate cu privire la importanța problemelor ecologice ale timpului nostru. În aprilie 1994, patriarhul ecumenic în funcție a ținut un discurs important în fața Parlamentului European, în care a pus accentul, printre altele, pe aspecte legate de ecologie. Între 1994 și 1998, Patriarhia Ecumenică a organizat cinci conferințe la Colegiul Teologic din Halki, în atenția cărora a stat o gamă largă de probleme ecologice¹¹.

Foarte specific pentru a sensibiliza toți oamenii cu privire la apele lumii, Patriarhia Ecumenică, cu implicarea personală a patriarhului Bartolomeu I, a inițiat simpozioane ecologice dedicate problemei apelor, pe care

¹¹ Pentru o documentație exhaustivă în limba neo-greacă și parțial în limba engleză, vezi: Patriarhul Bartolomeu, *Menymata*. În acest volum se găsesc enciclicele patriarhilor ecumenici Dimitrie și Bartolomeu cu prilejul zilei de 1 septembrie, „Ziua creației”, din ultimii ani.

le-a găzduit pe o navă ce se deplasa pe mare și fluvii: primul simpozion a avut loc în septembrie 1995 pe vasul aflat în drum spre Patmos; al doilea, în septembrie 1997, tot pe un vas în largul Mării Negre, sub titlul „Religie – Știință – Mediu: Marea Neagră în pericol”; al treilea, în octombrie 1999, în bazinul Dunării, cu tema „Dunărea – fluviu al vieții”; și al patrulea, în iunie 2002, în Marea Adriatică, cu tema „Marea Adriatică: o mare în pericol; un obiectiv comun”. Seria de simpozioane continuă cu al cincilea simpozion, în Marea Baltică în 2003, al șaselea, pe Amazon, în 2006, apoi în Antarctica, în 2007, până la simpozionul din New Orleans, pe râul Mississippi, în cadrul căruia patriarhul ecumenic a ținut, din nou, la 21 octombrie 2009, un discurs remarcabil¹².

La toate aceste simpozioane științifice, cu mai multe opriri în diferite orașe și porturi, patriarhul ecumenic Bartolomeu I a participat cu discursuri care merită citite. La unul dintre simpozioane, patriarhul Bartolomeu și papa Ioan Paul al II-lea au semnat concomitent, la 10 iunie 2002, o declarație comună la Roma și Veneția.

În 2016, în calitate de președinte al Sfântului și Marelui Sinod al Bisericii Ortodoxe, patriarhul ecumenic Bartolomeu I a arătat preocupare pentru chestiunea ecologică: „Rădăcinile crizei ecologice sunt de ordin spiritual și moral, prezente înlăuntrul inimii fiecărui om. [...] Abordarea problemei ecologice pe baza principiilor tradiției creștine necesită nu

¹² Toate activitățile descrise și inițiativele Patriarhiei ecumenice sunt documentate la următoarea adresă: URL: www.patriarchate.org/environment [06.06.2013].

doar pocăință pentru păcatul exploatării resurselor naturale ale planetei, adică o schimbare fundamentală a mentalității și comportamentului, ci și ascetism, ca antidot al consumismului, al divinizării nevoilor și al posesivității” (Enciclica Sfântului și Marelui Sinod §14). Aceeași preocupare pentru binele planetei, respectiv protejarea mediului înconjurător, se regăsește inclusiv în documentul social „Pentru viața lumii. Către o etică socială a Bisericii Ortodoxă” (2021), în capitolul „VII. Știință, tehnologie și natură” (§69-76).

Din cele prezentate până acum se poate observa că Biserica Ortodoxă își asumă un angajament clar față de creația lui Dumnezeu și invită, ba chiar solicită fiecărui om să se angajeze ferm în favoarea protecției mediului și pentru a construi o relație de iubire reînnoită cu natura.

Unul dintre principiile călăuzitoare ale Bisericii Ortodoxe în ceea ce privește inițiativele sale ecologice este preluat din cuvintele apostolului Pavel adresate către Timotei: „Pentru că orice făptură a lui Dumnezeu este bună și nimic nu este de lepădat, dacă se ia cu mulțumire; Căci se sfințește prin cuvântul lui Dumnezeu și prin rugăciune” (1 Timotei 4, 4-5).

Cum poate interveni teologia creștină în fața acută a problemelor ecologice și să îndrepte într-o altă direcție cursul aparent ireversibil spre o catastrofă ecologică, și anume în direcția reînvierii pământului?¹³. Credința creștină

¹³ Vezi Moltmann, *Eine gemeinsame Religion*, 18-29, cu referire la Teoria Gaia susținută de Lovelock, Gaia; Lovelock, *The Revenge of Gaia*. A luat naștere o discuție dacă „pământul” poate fi numit viu. Dacă numim „viu” doar ceea ce se poate reproduce, atunci pământul nu

nu trebuie să se epuizeze în cuvinte goale, ci are nevoie, de asemenea, de o făptuire activă în și pentru această lume pentru care suntem cu toții responsabili, indiferent de convingerile noastre confesionale. În încrederea în Dumnezeu stă puterea necesară pentru a păstra creația și pentru a ancora mai ferm dorința de durabilitate. Cu toate acestea, o făptuire activă presupune în primul rând o schimbare a atitudinii oamenilor față de natură, ceea ce semnaleză o schimbare a relației inversate a ființei umane cu natura pe care a construit-o de-a lungul secolelor. O schimbare de mentalitate – potrivit moralei creștin-ortodoxe – trebuie identificată cu asumarea virtuții pocăinței. Pocăința nu înseamnă nimic altceva decât o schimbare voluntară, conștientă de sine, de comportament, o nouă perspectivă, o luare în considerare a unei chestiuni dintr-un punct de vedere diferit. Acesta este primul pas în confruntarea cu problema ecologică.

Numai în Biserică este posibilă cunoașterea duhului „Euharistiei”, din care să ia naștere, în consecință, o viază corespunzătoare asupra lumii. Potrivit acestui duh, lumea este un dar prețios oferit nouă de Dumnezeu, pentru a o îngriji și pentru a împărți bunurile create din ea în mod echitabil. Săracii lumii fac parte din această lume, iar noi, în calitate de creștini, avem datoria de a-i invita să împărțim „pâinea” noastră cu ei. Pentru că, de fapt, tot ce există în lume nu ne aparține nouă, ci lui Dumnezeu.

este „viu”. Dacă, în schimb, îl vedem ca fundament al vieții și cadru pentru desfășurarea vieții, atunci este mai mult decât viu.

În legătură nemijlocită cu duhul euharistic stă ethosul ascetic înțeles ca o atitudine față de viață care se opune ideilor actuale de fericire și care ar putea da un alt sens relației omului cu natura. În timp ce lăcomia și goana după fericire a omului de azi hrănesc criza ecologică, ethosul ascetic poate fi un bastion împotriva acesteia, deoarece tradiția ascetică a monahismului creștin reprezintă o atitudine de viață care consideră mediul înconjurător ca fiind ceva sacru. Astfel se explică marea sensibilitate a fiecărui călugăr față de natură.

Prin urmare, în încrederea în Dumnezeu se află puterea necesară pentru a conserva creația și pentru a ancora mai ferm dorința de sustenabilitate (cu sensul de durabilitate).

Bibliografie

1. Bartholomäos, Ökumenischer Patriarch: *Menymata kai homiliai dia to periballon*, Phanarion-Athen 2002.
2. Bartholomew I, His All Holiness Ecumenical Patriarch: *Encountering the Mystery. Understanding Orthodox Christianity Today*, New York 2008.
3. *Der „grüne“ Patriarch*, URL: <https://www.kirchenzeitung.at/site/archiv/article/45981.html> [18.2.2022].
4. *Fest der Theophanie: Gottesdienst und Große Wasserweihe*, URL: <https://www.metropolisvonaustria.at/index.php/de/nachrichten-de/173-fest-der-theophanie-2013-gottesdienst-und-grosse-wasserweihe> [18.2.2021].
5. Fountoulis, Johannes: *Θεοφάνεια*, in: *Threskeutike kai Ethike Enkyklopaideia*, Bd. 6, Athen 1965.